

هنر اسلامی در آئینه فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه چیت‌سازان

چکیده:

فتوت‌نامه‌ها در فرهنگ اسلامی، یکی از بهترین بسترها برای شناخت تاریخ هنر اسلامی و تعامل میان هنر و عرفان تلقی می‌شوند هنرمندان با پرداختن به هنرهای مشروع، علاوه بر کسب شغل، به رفتاری دیندارانه مبادرت می‌ورزیدند و لذا این دسته از هنرها هیچ‌گاه در زمره حرفه‌های تفننی و تجملی نبودند بلکه ارتباطی تنگاتنگ با اندیشه‌های حکمی و عرفانی داشتند. در گذشته پیران و مرشدان هر صنف، رساله‌ها و کتاب‌هایی را درباره شیوه و روش جوانمردی در شغل خود می‌نوشتند و آن را فتوت‌نامه می‌نامیدند. با بررسی متون فتوت‌نامه‌ها به ویژه فتوت‌نامه چیت‌سازان نمونه‌های تدوین یافته از یک نظام کامل تربیتی که منجر به آفرینش عظیم هنری شده است، دیده می‌شود. پاره‌ای از هنرها از آنرو عاری از فتوت‌نامه بودند که با مبانی عرفانی و دینی سازگاری نداشتند و لذا هنرهایی غیر مشروع و غیرمقبول به شمار می‌آمدند.

✉ سید رضی موسوی

✉ تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۴/۱۹

✉ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۰/۱۱/۱۰

اهداف مقاله:

۱. بررسی میزان ارتباط فتوت‌نامه با هنر اسلامی.
۲. بررسی محتوایی رساله چیت‌سازان.

سوالات مقاله:

۱. آیا آموزه‌های دینی بر روی هنرهای سنتی تأثیر گذاشته است؟
۲. فتوت‌نامه‌ها به ویژه فتوت‌نامه اصناف چگونه به وجود آمده‌اند؟

واژگان کلیدی: فتوت‌نامه، عرفان، هنرهای سنتی، چیت‌سازان.

✉ استادیار مدرسه اسلامی هنر قم

s_razoo3@yahoo.com

مقدمه

پیروی از اصول اخلاقی و انسانی و ایجاد فضایل در انسان‌ها در تمامی فرهنگ‌ها از اهداف ایده‌آل تلقی می‌شود و بسیاری از حکیمان، عارفان و متألهان در ایجاد نظام ارزشی و اصول اخلاقی آن کوشیده‌اند؛ به طوری که در پاره‌ای از فرهنگ‌ها، شکل‌گیری روحیه جوانمردی، فتوت و مردانگی گونه‌هایی از آیین‌ها، مرام‌نامه‌ها و اصول مدون را در حکمت عملی دامن زده است. پیمان حلف الفضول^۱ که توسط حضرت محمد (ص) و پاره‌ای از جوانان مکه پیش از ظهور اسلام شکل گرفت، یکی از نخستین پیمان‌نامه‌های اخلاقی و جوانمردانه در حافظه تاریخی مسلمانان است که بر اساس آن عده‌ای از جوانان از جمله پیامبر اسلام (ص) متعهد شده بودند تا در دفاع از حق مظلومان، ستم‌دیدگان و نیازمندان برخیزند و شاید بتوان آن را از نخستین ریشه‌های جوانمردی در فرهنگ اسلامی تلقی نمود. پس از ظهور اسلام، در سرزمین‌های اسلامی و به ویژه در ایران، گروه‌ها و فرقه‌هایی با روحیه جوانمردی، ظلم‌ستیزی و کمک به ستم‌دیدگان شکل گرفت. این رویکرد فضیلت‌مدارانه در ایران که پیش از اسلام هم سابقه داشته است، به آیین جوانمردان، و در دیگر سرزمین‌های اسلامی به فتیان تبدیل گشت؛ و روحیه جوانمردی و پهلوانی به تدریج با مفاهیم و اعتقادات دینی و معنویت‌خواهی آمیخته شد، به طوری که جوانمردان کوشیدند تا خود را به انبیاء، پیشوایان دین و اولین جوانمرد یا فتی در فرهنگ اسلامی، امام علی (ع) منسوب نمایند. در این راستا، فتوت را از دو جنبه اصطلاح‌شناسی و تاریخی بررسی کرده و هنرهایی را که به جهت مشروعیت دینی و اندیشه‌های حکمی، رنگ و بویی از فتوت‌نامه داشته‌اند، با تأکید بر فتوت‌نامه چیت‌سازان مورد قضاوت قرار می‌دهیم.

در این مقاله علاوه بر اینکه فتوت را از دو جنبه تاریخی و آموزش اخلاقی مورد بررسی قرار داده، درباره هنرهایی که به جهت مشروعیت دینی، از فتوت‌نامه برخوردار بوده‌اند، قضاوت و داوری شده، کوشش بر آن بوده تا به بررسی هنرها در فتوت‌نامه‌ها به ویژه فتوت‌نامه چیت‌سازان بپردازد و رابطه میان فتوت‌نامه‌ها و هنرها را بیان کند. در رساله چیت‌سازان ۷ تصویر مورد بررسی قرار گرفته که هر کدام مراحل از انجام کار را مشخص می‌کند.

فتوت از منظر عرفانی و تاریخی

واژه فتوت از دو منظر قابل بررسی است یکی عرفانی و دیگری تاریخی، در متون کلاسیک عرفانی، فتوت از منظر نخست، یعنی از جنبه عرفانی، با ریاضت، تهذیب نفس، جوانمردی و مخالفت با نفس، همراه و قرین است و در آن متون به توصیه‌ها و سخنانی که شرط فتوت و جوانمردی است، اشاره شده است.^۲ اموری همچون وفا، راستی، امانت، تواضع به هنگام دولت، احسان بی منت در فقر و حتی انتخاب پیشه نیز از شرایط فتوت خوانده شده است. اما از منظر دوم، یعنی بررسی فتوت از جنبه فرقه‌ها و نحله‌های تاریخی، پاره‌ای از اندیشمندان در بررسی جریان فتوت به عنوان یک نحله تاریخی - اجتماعی بر این باورند که چهار گرایش فکری و جریان اجتماعی در سده نهم/سوم وجود داشته که حلقه وصل آن‌ها، گرایش به زهد و عرفان بوده است که عبارتند از ۱ - مذهب کرامیه (به رهبری محمد بن کرام، متوفی ۲۵۵/۸۶۹)، ۲ - مذهب ملامتیه (به رهبری حمدون قصار، متوفی

۱. احمد بن اسحاق یعقوبی، تاریخ یعقوبی، تهران انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۲، ۱۳۷۴، ص ۱۱
۲. نک به: عبدالکریم بن هوازن قشیری، رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴، صص ۳۶۵ - ۳۵۵

۳- مذهب صوفیه (به رهبری بایزید بسطامی، متوفی ۲۶۱/۸۷۵)، ۴- مذهب اصحاب فتوت (به سرکردگی نوح عیار نیشابوری، نیمه دوم سده نهم/سوم).^۳ هر یک از این جریان‌های عرفانی بر جنبه‌ای خاص تأکید داشته‌اند؛ از جمله اینکه کرامیه در عین رعایت زهد از آراء سیاسی برخوردار بوده و یا ملامتیه بر زهدی جدای از ریا و زهد فروشی، صوفیه بر زهدی آمیخته از ملامت و عشق و اصحاب فتوت به زهدی آمیخته با مردم‌داری، از خود گذشتگی و احسان به خلق تأکید ورزیده‌اند و از اصول مشترک همه آن جریان‌ها، اعتقاد به نوعی زهد و تصوف و رعایت اصول فتوت و جوانمردی بوده است.^۴

فتوت و جوانمردی در تاریخ تکوینش در پیش از اسلام تا قرون میانه گام‌ها و تحولاتی را پشت سر گذارد و در طول تمدن اسلامی چندی با مفاهیم و مسائلی همچون عیاری، راهزنی، گرایش به نوعی آداب و اخلاق عمومی و همگانی، رویکردی پهلوان مسلکانه به همراه شور جوانی و گاه آمیخته با رفتاری نابخردانه همراه شد، به طوری که به خاستگاهی اجتماعی برای حق‌خواهی‌های توده مردم و ضعیفان در برابر ظالمان و استیلای بیگانگان و طبقه و صنفی با روحیه نظامی و جوانمردی تبدیل گشت.^۵ بعدها این جنبش با مفاهیم اخلاقی و عرفانی آمیخته شد و شکلی منسجم‌تر و آگاهانه‌تر به خود گرفت، به طوری که به تدوین اصول و هنجارهایی اخلاقی و دینی در میان اصناف و گروه‌ها منجر شد که به منزله آیین‌نامه‌ها و مرام‌نامه‌های اخلاقی یا فتوت‌نامه‌ها تلقی می‌شدند. اما آنچه که در همه دوره‌ها و اعصار و در مراحل تطور و تکامل آن به عنوان عنصر و ویژگی مشترک شناخته شده است، همراهی و همدمی آن با صفات اخلاقی و انسانی بود که در بعضی از دوره‌های حیاتش نیز از سطح اخلاق هم فراتر رفته و با مراحل سلوک، تهذیب نفس و عرفان پیوند خورد و به درجات معنوی شریعت، طریقت و حقیقت مرتبط گشت و همانطور که در فتوت‌نامه‌هایی همچون فتوت‌نامه شهاب‌الدین عمر سهروردی^۶، شمس‌الدین آملی^۷، عبدالرزاق کاشانی^۸، نجم‌الدین زرکوب تبریزی^۹ و امثال آن دیده می‌شود، در فتوت‌نامه‌ها به بیان اصول و دستورالعمل‌هایی پرداخته شده که برای وصول سالکان و رهروان به فتوت و جوانمردی نیز لازم است.^{۱۰} در واقع بزرگان اهل فتوت برای آموزش اخلاقی پیروان و مریدان خود، رساله‌ها و کتاب‌هایی را در باره شیوه و روش جوانمردی می‌نوشتند و آن‌ها را فتوت‌نامه می‌نامیدند.

فتوت‌نامه‌ها و اصناف

در دوره‌ای که فتوت و جوانمردی با سلوک اخلاقی و عرفانی - چه عامیانه و چه غیر عامیانه - آمیخته شد، در محدوده عادات و رفتارهای عرفانی محدود نماند و چون بسیاری از عارفان، خود دارای شغل و حرفه بودند، از این رو آیین فتوت را در مشاغل و حرفه‌ها و در آداب و قواعد هر یک از شغل‌ها نیز دخالت دادند و بر این باور بودند که اگر کسی وارد عرصه فتوت شود، شغل و حرفه او هم وارد عرصه فتوت و جوانمردی می‌شود و او باید در شغل خود نیز، این اصول جوانمردی و فتوت را مراعات نماید.^{۱۱} از امور مشترک میان ارباب ملامت و اهل فتوت این بوده است که هر دو طائفه بر اساس سنت نبوی و سخنان پیامبر اسلام بر این امر توافق داشته‌اند که سالک باید به شغل و حرفه اشتغال داشته باشد و به این سخن پیامبر اکرم (ص) استناد می‌کردند که خداوند مومن کوشا و مشغول به داد و

۳. نک: به: ابوالعلاء عقیلی، «الملامتیه و الصوفیه و اهل الفتوة»، ترجمه مهدی تدین، در نصرالله پورجوادی (گردآورنده)، مجموعه آثار ابو عبدالرحمن سلمی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، صص ۳۵۶ - ۳۴۱، ۳۴۱/۳۴۱/۳۴۱ و محمد رضا شفیعی کدکنی، قلندریه در تاریخ، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۶، صص ۲۳ - ۲۲.

۴. شفیعی کدکنی، قلندریه در تاریخ، پیشین، صص ۲۵ - ۲۴.

۵. پرویز ناتل خانلری در باره نوشته شدن تاریخ حیات فتیان و جوانمردان بر این باور است که آنان چون از طبقه بالای جوامع نبوده‌اند، هیچگاه مورد توجه مورخان که معمولاً متناسب به دربار بوده‌اند، قرار نگرفته‌اند: «تاریخ‌ها همیشه به دستور و فرمان امیران و شاهان یا برای تقرب و گرفتن پادشاه از ایشان نوشته شده و این فرقه با همه اهمیت و نفوذ خود از طبقه محتشمان نبوده‌اند تا ادیب و مورخ را به ذکر فضایل با هنرهای خود وادارند. با این حال جسته جسته در کتابهای تاریخی یا خاصه در مقامات صوفیان و عارفان بزرگ بارها به ذکر اعمال و افعال این فرقه بر می‌خوریم» (پرویز ناتل خانلری، آئین عیاری، مجله سخن، دوره نوزدهم، ش ۱-۶، ۱۳۴۸، ص ۲۱).

۶. شهاب‌الدین عمر سهروردی متوفای سال ۶۳۲/۱۲۳۵ از اقطاب صوفیه و از پایه‌گذاران طریقت سهروردیه است. وی نفوذ زیادی در خلیفه عباسی الناصر لدین‌الله داشت و به او کمک فکری می‌نمود. این شخصیت غیر از شهاب‌الدین یحیی سهروردی معروف به شیخ اشراق است که متوفای سال ۵۸۷/۱۱۹۲ می‌باشد. از وی دو فتوت‌نامه به یادگار مانده که از مهمترین رساله‌ها در این عرصه است.

۷. شمس‌الدین آملی از جمله نویسندگان فتوت‌نامه است. تاریخ تولد و مرگ وی به درستی معلوم نیست. وی اهل آمل و از شاگردان عضدالدین ایچی، فیلسوف و متکلم بزرگ سده چهاردهم/هشتم است و فتوت‌نامه او بخشی از دایره‌المعارف نفایس‌الفنون می‌باشد.

۸. عبدالرزاق کاشانی از اندیشمندان بزرگ شیعی و از جمله شارحان افکار ابن عربی است که شرح او بر فصوص الحکم ابن عربی و همچنین شرح بر کتاب منازل السائرین اثر خواجه عبدالله انصاری از آثار فاخر اوست. از وی فتوت‌نامه‌های با نام تحفه الاخوان فی خصایص‌الفتیان به یادگار مانده است.

۹. نجم‌الدین ابوبکر محمد بن مودود طاهری تبریزی، معروف به نجم‌الدین زرکوب تبریزی متوفای سال ۷۱۲/۱۳۱۲ از جمله شاعران دوره ایلخانان سده سیزدهم/هشتم می‌باشد. وی از جمله نویسندگان فتوت‌نامه است که در آن به بیان جزئیاتی از ویژگی‌های اهل فتوت می‌پردازد که در دیگر فتوت‌نامه‌ها دیده نمی‌شود.

۱۰. برای دیدن توصیه‌های اخلاقی و عرفانی در فتوت‌نامه‌ها رجوع شود به: هانری کرین، آیین جوانمردی، ترجمه احسان نراقی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳. صص ۷۹ - ۱۳/مهران افشاری و مهدی مدائنی، فتوت و اصناف، چاپ دوم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۱. صص ۲۹۶ - ۴۹/مرتضی صراف، رسائل جوانمردان، مقدمه هانری کرین، چاپ اول، تهران، انجمن ایرانشناسی فرانسه، ۱۳۵۲، صص ۲۴۴ - ۲۳۹.

۱۱. عبدالباقی گوپینارلی، فتوت در کشورهای اسلامی و ماخذ آن به همراه فتوت‌نامه منظوم ناصری، ترجمه توفیق سبحانی، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۷۹ ص ۹۴.

ستد و اهل حرفه را دوست دارد و اینکه زکریای پیامبر نجار، داوود نبی در جوانی کشاورز و سپس زره ساز، سلیمان زنبیل‌باف، ادریس خیاط، ابراهیم و موسی، چوپان و صالح و جرجیس نیز به تجارت می‌پرداختند.^{۱۲}

از نظر طبقاتی عیاران و پهلوانان دوره اسلامی غالباً متعلق به قشر تولید کنندگان شهری‌اند و اغلب با نام خود نام صنف خویش را نیز به همراه دارند. جالب توجه است که این کیفیت تعلق به قشر تولید کنندگان یعنی کارگران و صاحبان پیشه شهری در میان صوفیان هم دیده می‌شود و اگر توجه کنیم که صوفیان، عیاران و پهلوانان همه از جوانمردان‌اند، شاید بتوان گفت که فتوت یا جوانمردی نهضتی بوده است متعلق به اصناف و پیشه‌وران شهری که در آن از اشراف یا روستاییان تنها گروهی انگشت شمار دیده می‌شود.^{۱۳}

در گذشته پیران و مرشدانی در رأس اصناف و حرف، بودند که خود اهل سیر و سلوک بوده و به تعلیم و راهنمایی هنرمندان می‌پرداختند. هنرمندان در محضر آن‌ها آیین فتوت و رمز آموزی فرا می‌گرفتند. در واقع فتوت از حد تصوف در می‌گذرد و می‌کوشد تا آیین تقدسی برای همه حرفه‌ها و اصناف تنظیم کند و اسرار آن حرفه‌ها را در پوشش آداب مذهبی نسل به نسل منتقل سازد.^{۱۴} هنرمندان از طریق همین ارتباط روحانی و صنفی مراحل راز آشنایی را طی می‌کردند و نظریه‌های جهان‌شناختی و متافیزیکی را که مبنای نمادپردازی هنر اسلامی است فرا می‌گرفتند.^{۱۵} هنرمندان متأخرتر هم حتی ممکن است توجهی خاص به معنای محتوایی آن‌ها نداشته و از مفاهیم نمادین آن‌ها آگاه نبوده و تنها به خاطر احترام و دنباله روی از استادان خود در ادامه مهارت‌های سنتی، تنها به تکرار این نقوش پرداخته باشند.^{۱۶} از سده یازدهم/پنجم، ورود به جمع اصحاب فتوت، آداب ویژه‌ای به خود گرفت و به تدریج نوشتن فتوت‌نامه به عنوان منشوری اخلاقی شکل گرفت، به طوری که سرکرده هر فرد - که دارای جایگاه پیر و شیخ در نظام تصوف و خانقاه بود - باید برای هر فردی که قصد ورود به این آیین را داشت، منشوری را می‌نوشت و عبدالقادر هاشمی بزّاز که به خود لقب «کاتب فتیان» داده بود، در این دوره متصدی این مقام شد که برای هر فردی منشوری را می‌نوشت و او را مأمور یکی از نواحی می‌نمود.^{۱۷}

به این ترتیب، حتی داشتن پیشه و شغل در کنار اموری همچون وفا، گذشت و خدمت به خلق جزء شرایط فتوت تلقی شد و این امر عامل به وجود آمدن اصناف فتوت گشت. فتوت‌نامه چیت‌سازان، آهنگران، سلاخان، قصابان، و دیگر اصناف که پاره‌ای از آن‌ها امروزه در عصر نوین جزء مشاغل هنری شناخته می‌شود، خود مؤید این سخن است که فتوت‌نامه از اصول سلوک عرفانی و تهذیب نفس آغاز گشت و سپس به تبیین و آراء اصول اخلاقی و عرفانی در عرصه کار و زندگی گسترش و توسعه یافت، سید حسین نصر در باره سنت فتوت در دوره صفویه معتقد است که در دوره صفویه، حرفه‌ها بسیار گسترده بودند و شکاف بین باطنی‌ترین اصول سنت و جنبه‌هایی از زندگی روزمره از فروش اجناس در بازار گرفته تا ساخت مساجد را پر می‌کردند. سنت فتوت یا جوانمردی به شکلی که با فعالیت‌های گوناگون اجتماعی و هنری ارتباط پیدا می‌کرد، در دوره پیش از صفویه بسیار قوی بود و تا دوره صفویه ادامه یافت. معماران بزرگی که مساجد، کاخ‌ها و کاروانسراهای گوناگون این دوره را طراحی کردند، فرش بافانی که برخی از جذاب‌ترین جلوه‌های هماهنگی بین رنگ‌ها در مکاتب هنری را آفریده‌اند و استادان گچبر و کاشیکار،

۱۲. همان، ص ۹۵.
 ۱۳. مهرداد بهار، سابقه جوانمردی در ایران باستان، برگرفته از هانری کربن، آیین جوانمردی، پیشین، ص ۱۹۲.
 ۱۴. داریوش شایگان، هانری کربن آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، ترجمه باقر پرهام، تهران: موسسه انتشارات آگاه، ۱۳۷۱، صص ۷-۱۶۶.
 ۱۵. قاضی احمد منشی قمی، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری، چاپ سوم، ۱۳۶۰، صص ۸۸-۸۷.
 ۱۶. محمد خزایی، جایگاه اصناف فتوت در هنر ایران، کتاب ماه هنر، شماره ۱۳۸۷، ۱۲۱، ص ۱۹.
 ۱۷. محمدرضا شفیعی کدکنی، قلندریه در تاریخ، پیشین، ص ۱۶۱.

غالباً عضو اصنافی بودند که از روش فکری خاصی در ارتباط با سلسله‌های گوناگون صوفیه، مخصوصاً خاکساریان، پیروی می‌کردند. به بیان دقیق‌تر تا امروز آنچه از شیوه‌های فنی هنرهای سنتی بر جا مانده است، ماهیتی شفاهی دارد و در چارچوب صنف‌های موجود امروزی به حیات خود ادامه می‌دهد. همچنین از طریق یک ارتباط استاد - شاگردی هنوز هم در برخی از شهرها و شهرک‌های ایران این کار به چشم می‌خورد که باقی‌مانده اصناف بسیار فعال دوره صفویه است.^{۱۸}

فتوت‌نامه اصناف و آموزش اخلاقی

فتوت‌نامه‌ها در میان اصناف و حرفه‌ها، بیشترین تأثیر آموزشی و تربیتی را در وفاداری به اصول اخلاقی و انسانی به همراه داشته و شخصیتی معنوی از صاحبان حرفه‌ها و اصناف می‌ساخته‌اند. نگاهی به دوره‌های میانه تاریخ ایران از جمله دوره ایلخانان، تیموریان، صفویه و قاجار گویای این است که آمیختگی میان شغل و دینداری یا به تعبیر دیگر میان رعایت اصول اخلاقی و روش‌های حاکم در شغل و حرفه به قدری بوده است که دیندارترین و ارسته‌ترین اشخاص در میان صاحبان صنوف و مشاغل وجود داشته‌اند، به طوری که صاحبان مشاغل و اصناف که بعضی از آن حرفه‌ها همچون معماری مساجد، خطاطی، کتاب‌آرایی، گچبری، کاشی‌کاری، فرش‌بافی و غیره جزء مشاغل هنری شناخته می‌شوند، از دینداران و اهل اخلاق شمرده می‌شدند و در واقع آنان بودند که مجموعه اصول و قواعد معنوی فتوت‌نامه‌ها را تنظیم می‌نمودند. از این رو هیچ توصیفی از وضعیت مشاغل در دوره‌هایی هم چون صفوی کامل نیست، مگر آنکه نقش اصناف و ماهیت شدیداً مذهبی فعالیت آن‌ها را بیان کند.^{۱۹}

علی‌رغم اینکه دو مفهوم «جوانمردان» و یا «آیین جوانمردی» در ابتدا بر جنبه‌های نظامی و جنگی اطلاق می‌شده، اما مفهوم جوانمردی از قدرت جنگجویی و جسمانی به اصول معنوی و عرفانی تبدیل ماهیت داده است؛^{۲۰} و به تدریج با گره خوردن میان جوانمردی و تهذیب نفس یا به تعبیر دیگر میان فتوت و عرفان، جوانمردی با شیث پسر حضرت آدم یا حضرت ابراهیم و سرانجام با حضرت علی (ع) و حضرت مهدی (عج) نسبت پیدا نمود و جنبه طریقتی و عرفانی به خود گرفت. شمس‌الدین آملی در فتوت‌نامه خویش یادآوری می‌کند که فتی و جوانمرد از دیدگاه عرفانی و تمثیلی وصف فردی است که به کمال فطرت خود می‌رسد و آنگاه که انسان از شهوات، هوی‌ها و قیود شیطانی رها می‌گردد، مفهوم انسانیت و فتوت در او اندک اندک متحقق می‌گردد و با تجلیات الهی به سوی کمالات عقلی و در ورای آن به سوی مشاهدات درونی گام برمی‌دارد، به طوری که با جایگزین شدن کیفیات الهی به جای آلودگی‌های بشری، فتوت تحقق می‌یابد.^{۲۱}

بدین ترتیب پیشه‌ها در تاریخ فرهنگ اسلامی، بنیاد اخلاق و عرفان تلقی گشت و فتوت‌نامه‌ها به منزله راز و رمزهای اخلاقی در پیشه‌ها و هنرها مطرح شد یا به تعبیری حرفه و کار نیز به سبب نگرش معنوی کارگر، ماهیت قدسی و مقدس پیدا نمود،^{۲۲} از جمله وجوه مشترک فتوت‌نامه‌ها، وجود رمز و نماد در آن‌هاست، راز آموزی در سنت شرقی، شغل و امور عادی زندگی را بنیاد و بستره خویش قرار می‌دهد تا متجلی گردد^{۲۳} به طوری که در مراحل انجام کار در هر یک از مشاغل و حرفه‌ها با سخنانی عرفانی و تأویلی مواجه هستیم

۱۸. سید حسین نصر، دین در ایران عهد صفویه، مجموعه مقالات اصفهان در مطالعات ایرانی، گردآوری رناتا هولود، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵، ص ۲۷۸.

۱۹. سید حسین نصر، مقاله دین در ایران عهد صفویه، پیشین، ۱۳۸۵، ص ۲۷۸.

۲۰. هانری کربن، آیین جوانمردی، صص ۹ - ۵.

۲۱. همان، (فتوت‌نامه شمس‌الدین آملی)، ص ۳۳.

۲۲. فریتیهوف شوئون، کاردر زندگی معنوی، ترجمه پریسا خداپناه، از مجموعه عرفان ایران، گردآوری سید مصطفی آزمایش، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۸۶، ج ۳۱ و ۳۲، ص ۱۸۴.

۲۳. رنه گنون، سیطره کمیت و علائم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تصحیح اسماعیل سعادت، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱، ص ۶۹.

که نسبت به امور ظاهری آن شغل ارائه می‌شود. در این راستا هر یک از مشاغل به یکی از پیامبران بزرگ نسبت داده شده و این امر، خود بستر مناسبی را برای تأویل فراهم ساخته است، به طور مثال در فتوت‌نامه چیت‌سازان گفته شده که لوط پیامبر به وسیله جبرئیل، هنر رنگرزی پارچه را آموخته است و جبرئیل استاد تهیه رنگ خوانده شده است و یا در فتوت‌نامه آهنگران آمده که آهنگری منسوب به داود نبی (ع) و یا کرباس بافی منسوب به شیث نبی (ع) شده است.

در این راستا نیز تفسیر رمزی و نمادین از مشاغل و حرفه‌ها گاه با آداب و سنن، اسطوره‌ها و ادبیات عوامانه و مردمی نیز گره خورده است و چه بسا بعضی از این استنادات و تأویلات، ریشه موثق تاریخی و دینی نداشته و صرفاً متکی بر ذوق بوده است.^{۲۴} در فتوت‌نامه‌ها کوشیده شده تا تمامی حرکات و افعال به نوعی منسوب به انبیاء و قدیسان شود و برای هر عملی دعا و آیه‌ای از آیات الهی تعیین شده است، که بی‌تردید این امر به جهت تقدس‌دهی به مشاغل و حرفه‌ها بوده و نوعی ارتباط میان شغل و عبادت را تداعی می‌کند. جنبه اسطوره‌بخشی در باره مشاغل و گره زدن آن‌ها به سنت نبوی و جنبه قدسی دادن به حرفه‌ها در بسیاری از فتوت‌نامه‌ها مشهود است. به طوری که منشأ هر یک از مشاغل به یکی از انبیاء و قدیسان بر می‌گردد و حتی اگر به نام‌گذاری مشاغلی همچون سلمانی نیز در فتوت‌نامه‌ها نگریسته شود، آن را منتسب به معراج پیامبر اسلام و سلمان فارسی می‌دانند و حتی گاه سبک و سیاق بیان آن‌ها به روش قصه‌گویان و مذكران مساجد و خانقاه‌ها شبیه می‌گردد.^{۲۵} نگاهی به فتوت‌نامه‌ها گویای این است که همه امور طبیعی حتی تراشیدن موی سر، کوتاه شدن قد حضرت آدم (ع)، پختن نان، به وجود آمدن وجود مرشد تاریخی برای هر یک از اصناف و مشاغل و حتی به وجود آمدن مشاغل نیز با نور محمد (ص)، به جبرئیل و دیگر فرشتگان الهی نسبت داده شده است و هیچگاه در فتوت‌نامه‌ها، جنبه طبیعی و عادی امور مورد توجه نبوده و از همه امور تفسیری آسمانی و فراطبیعی ارائه گشته است، به طوری که پاره‌ای از مفسران عرفانی، از تمامی عناصر هنر و معماری اسلامی همچون باغ، چشمه، آب و امثال آن با کمک ادبیات قرآنی و عرفانی، تفسیر حکمی و رمزگونه ارائه می‌دهند.^{۲۶}

شاید بتوان گفت، علاوه بر کم شدن تدریجی تشکیلات و نظم و انضباط در میان اصناف، که در گذشته توسط ارباب فتوت تأمین می‌گشت، از جمله عواملی که باعث شد تا جنبه قدسی و معنوی اصناف از بین برود و میان شغل و دیانت فاصله بیفتد، تحقق یافتن صنعت جدید و عناصر دنیای نو است که موجب تقدس‌زدایی و جدایی دین از عرصه زندگی اجتماعی گشت. در گذشته ورود یک جوان در یک صنعت همراه با آداب، کارآموزی، ارتقاء یافتن به استادی و کسب اجازه از استاد فن و حق باز کردن دکان به دست او و به همراه مراسم خاصی بود که فرد را آماده می‌ساخت تا به کار خود نگاه مقدس و عبادی داشته باشد و به شغل و صنعت او چهره‌ای باطنی و عرفانی می‌بخشید.^{۲۷}

نسبت فتوت‌نامه و هنر

همانطور که اشاره شد، در هنرهایی که دارای مشروعیت دینی است، فتوت‌نامه وارد شده است و در آن‌ها تلفیق میان هنر و دیانت دیده می‌شود. هانری کربن بر خلاف تصور بعضی

24. Rene Guenon, *Symbols of Sacred Science*, Translator Henry D. Fohr, Editor Samuel D. Fohr, 2nd ed, Sophia Perennis, New York, 2004, pp. 7-11.

۲۵. رک به: مهراں افشاری و مهدی مدائنی، فتوت و اصناف، رساله گلایان (سلمانیان)، پیشین، صص ۲۴۳ - ۲۳۳.

26. Titus Burckhardt, *Sacred Art in East and West: Its Principles and Methods*, Translated by Lord Northbourne, World Wisdom, United States, 2001, pp. 75-76.

۲۷. عبدالباقی گولپینارلی، فتوت در کشورهای اسلامی و مآخذ آن، پیشین، ۱۳۷۹، ص ۱۳۰.

از جامعه‌شناسان که جریان‌های فکری و اندیشه‌ها را تاریخی‌نگرانه می‌بینند و افکار و آراء را بازتاب عصر و جامعه خاص و روح دوران تلقی می‌کنند، معتقد است که جهان‌بینی‌ها و جریان‌های معنوی است که صورت‌ها و اشکال اجتماعی را به وجود آورده است و این امر در جنبه‌های آئینی فتوت‌نامه‌ها وضوح می‌یابد. به طوری که وقتی انسان به همه فرایض شریعت تمکین کرد، آن گاه فتوت در مرتبه شریعت به کمال خود می‌رسد و نوعی حالت رسالت در انسان شکوفا می‌گردد، به گونه‌ای که رعایت اصول شریعت و فتوت نیز تغییر حالتی در انسان پدید می‌آورد و او را به رسالت نزدیک می‌سازد.^{۲۸}

به طور مثال در فتوت‌نامه چیت‌سازان (قلمکاری)^{۲۹}، تمام مراحل رنگ کردن پارچه‌ها، از ورود به کارخانه، جوشاندن کرباس و زاج آب کردن تا پایان آن، همراه با خواندن آیات و ادعیه همراه بوده است و این فعالیت و یا شغلی که همراه با جنبه‌های ذوقی و زیبایی‌شناسانه است، با جنبه عبادی و اخلاقی همراه بوده است. آن طور که از فتوت‌نامه چیت‌سازان استنباط می‌گردد، این شغل و این هنر به پیامبران نسبت داده می‌شود. در فصل اول رساله چیت‌سازان بعد از حمد خدا و درود بر رسول اکرم (ص) اشاره دارد به اینکه این رساله ای است که حضرت امام جعفر صادق (ع) بدین ترتیب گفته و فرستاده است. در این صنف دوازده استاد وجود دارد که رمز این عدد نشانه‌ایست از پیروی آنان از دوازده امام. این دوازده استاد به سه دسته تقسیم می‌شوند و برای آن چهار پیر شریعت، چهار پیر طریقت و چهار پیر حقیقت قائل می‌شوند، به طوری که هنر چیت‌سازی، هنری دنیوی شمرده نمی‌شود و بدون شناخت مبانی معنوی آن، نوعی شرک تلقی می‌گردد. در این فتوت‌نامه در باره رنگ سفید و رنگ سیاه سخنان در خوری آمده است و رنگ سفید به پیراهن لوط نسبت داده شده است که وی پس از تخریب شهرش چنان گریست که خون به جای اشک از چشم‌اش جاری شد و لباس سفید وی آلوده گشت، از این رو وی به درگاه خداوند مناجات کرد و خداوند یک جفت قالب که به رنگ سیاه بود، برایش فرستاد. همچنین در این فتوت‌نامه آمده است که خمره رنگ در زمان نوح پیدا شده است و دو تخته صندوق نیز از کشتی نوح پیدا شده است و طغار/ طشت گلین نیز از سنگ حضرت آدم تراشیده بود.^{۳۰} در باب چهارم رساله چیت‌سازان آمده که این مطالب را از استادی در مشهد، به نام استاد محمد مشهدی، الهام گرفته است. تاریخ رساله روز آخر از ماه ربیع الاول است و سال آن قید نشده است در این رساله تمامی احکام و آداب و رسومی که شاگرد باید بداند و انجام دهد به صورت سؤال و جواب آمده است. در آخر باب چهارم رساله به این نکته اشاره دارد که مطالب فوق را از استادی در مشهد، به نام استاد محمد مشهدی، الهام گرفته است. تاریخ رساله به ماه نقل شده: روز آخر از ماه ربیع الاول، سال قید نشده است. در این رساله آمده است:

اگر پرسند که روش کار چیت‌سازی چند احکام هست؟ بگو دوازده احکام هست، اول، آنکه هر صباح که برخیزد از علم شریعت و طریقت و حقیقت باخبر باشد، تا اسم استادی بر او مسلم باشد. دویم، هر کس را در خور حوصله‌اش کار فرماید. سیم، با سخاوت و خیرباشی. چهارم، در کار خود استاد مثل شبان، و شاگردان مثل گوسفنددانی. پنجم، با همه کس به خلق نیکو پیش آئی. ششم، تنگ حوصله نباشی. هفتم، فقیر دوست باشی. هشتم، کاری گران را بنان و جامه شفقت کار فرمائی. نهم، پسران مردمان را عزیز داری. دهم، در

۲۸. هانری کربن، آیین جوانمردی، ص ۶۵.
 ۲۹. هنر چیت‌سازی همان قلمکاری است که از سده هفتم و همزمان با هجوم مغول‌ها به ایران راه یافت و اوج شکوفایی آن در دوره صفویه می‌باشد. قلمکاری نوعی از بافته‌های رنگارنگ و الوان و پارچه‌ای ساده از کرباس و کتان و غیره است که ر آن به وسیله قالب و مهر نقوشی تصویر کرده باشند و آن را به اشکال پرده، سفره، رومیزی و غیره در آورده‌اند. برگرفته از: صدیقه رمضانخانی، هنر نساجی در شهر یزد، تهران: سبجان نور، یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۸۷، ص ۲۳۶، قلمکاری چندین مرحله دارد که اولین مرحله آن قالب‌سازی و دومین مرحله رنگ‌سازی برای پارچه است. بعد از این مرحله پارچه را در رودخانه انداخته یک سر پارچه را می‌گیرند و سر دیگر آن را محکم به سنگ می‌زنند. با این کار مواد زائد از پارچه گرفته بیرون رفته و به اصطلاح پارچه آبخور می‌شود بعد از دندانه کردن پارچه یعنی تبدیل پارچه به رنگ زرد مایل به کرم بر روی پارچه‌ها را با قالب و رنگی که از قبل آماده کرده‌اند نقش می‌زنند. پس از آن برای ثابت کردن رنگ آن‌ها در پاتیلی که حاوی آب جوش و مواد دیگری است می‌جوشانند. محمد عطریان، قلمکار ممتاز اصفهان، برگرفته از سایت: <http://www.atrianart.com> برای اطلاع بیشتر رک به: زهرا فناپی، سیری در صنایع دستی در ایران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷، صص ۱۹۷-۲۰۰.
 ۳۰. هانری کربن، آیین جوانمردی، پیشین، صص ۹۴-۸۳.

فنون کار خود چیست و چالاک باشی. یازدهم، به طریق پیران راه روی، و دوازدهم، پیران و پیش قدمان را غیبت نکنی و کاری گران را بقاتحه یاد کنی.

اگر پرسند که بخرید که می روی کدام آیه می خوانی؟
جواب بگو که: «يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ»

اگر پرسند که قدم به کارخانه می گذاری کدام آیه می خوانی؟
بگو قوله تعالی: «لَا يَصْلِيهَا إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَ تَوَلَّى»^{۳۱} «ان جَاءَ الْأَعْمَى»^{۳۲}

اگر پرسند که قدم که در در کان می گذاری کدام آیه می خوانی؟
جواب بگو که: «قَالُوا يَوِيلَنَا مِنْ بَعْثِنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَ صَدَقَ الْمُرْسَلُونَ»
چیت سازان برای انجام قلمکاری چندین مرحله را طی می کنند که ترتیب خاص خود را دارد. ولیکن در رساله چیت سازان تمامی مراحل به ترتیب گفته نشده است. لذا در اینجا برای روشن شدن و درک بهتر مراحل انجام کار سعی شده تا به ترتیب، تمامی مطالبی که باید فراگیرند آورده شود. چیت سازان در هنگام قدم به کارخانه گذاشتن و شروع کار آیاتی را تلاوت می کنند که از آنها سؤال می شود:

اگر پرسند که قالب از کجا آمده؟ بگو از بهشت آمده است و چوب شمشادست.
حساس ترین و ظریف ترین مرحله قلمکار سازی قالب سازی آن است، معمولاً قالب های قلمکار را از چوب گلابی می سازند. زیرا چوب گلابی نرم است و به آسانی می توان روی آن حکاکی کرد. در این حرفه از هر طرح، دو تا چهار قالب با برجستگیهای متفاوت می سازند، که هر کدام برای یک رنگ ساخته می شود. زمانی که این چند قالب را روی هم در یک جای پارچه چاپ می کنند، خطوط چاپ شده هر کدام از قالب ها قسمتی از تمام طرح مورد نظر را شکل می دهد.^{۳۳}

در تصویر فوق (تصویر ۱) نیز استاد قلمکار در حال کندن نقوش گل و بته بر روی چوب است. در انتها نیز چوب های اضافی دور تا دور طرح ها را می برند و در پشت چوب، دسته ای برای قالب درست می کنند.

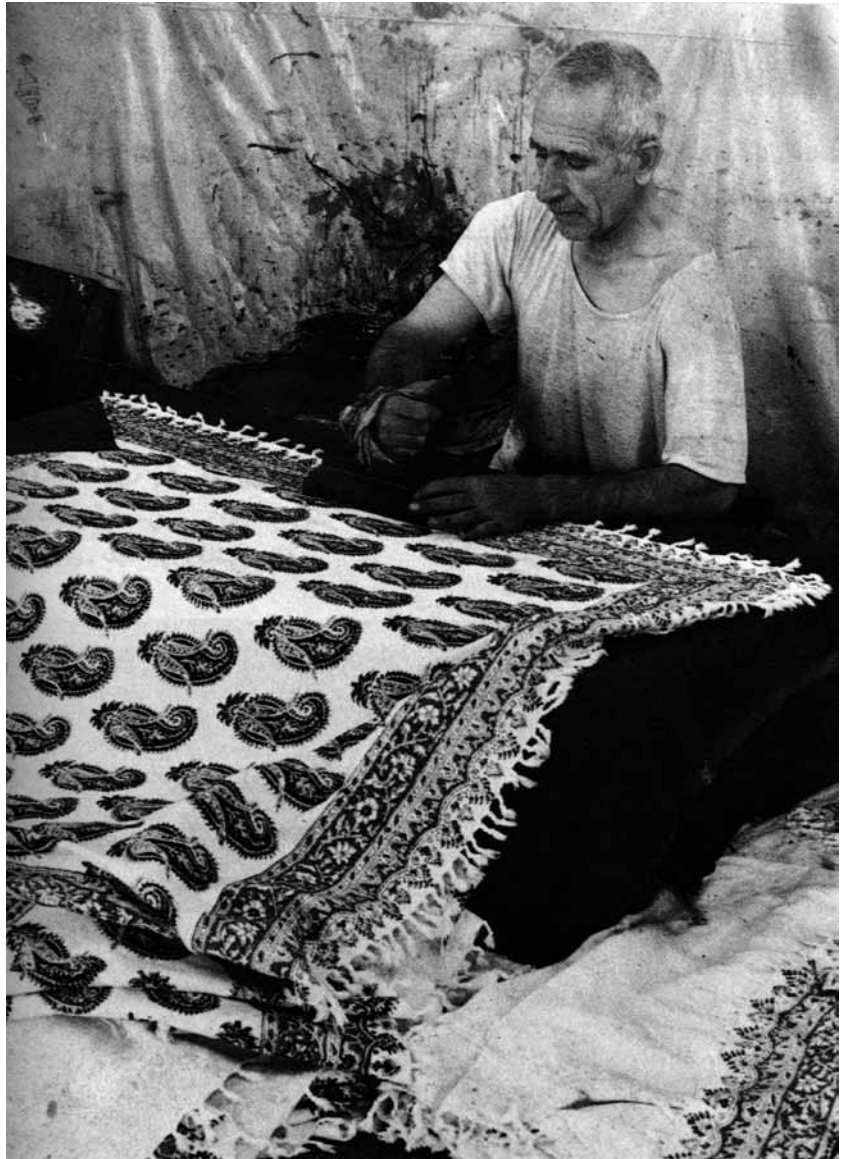
تصویر ۱- کندن نقوش بر روی چوب قالب توسط استاد کار.

۳۱. جز بد کارتر وارد آن نشود، آن که تکذیب کرد و روی گردانید. سوره لیل، آیه ۱۵ و ۱۶-م
۳۲. که چرا آن کور نزد وی آمد. سوره عبس، آیه ۲-م
۳۳. سیما مطهریان، قلمکاری، نگین هنرهای تزئینی ایران، ماهنامه خبری- آموزشی سازمان صنایع دستی ایران، شماره ۲۴، ۱۳۸۲، ص ۱۶.

اگر پرسند که در وقت زاج آب کردن کدام آیه را می‌خوانی؟
 جواب بگو که: «انَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَ اَكِيدُ كَيْدًا فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ اَمَهُلُهُمْ رُوِيْدًا»
 اگر پرسند که در وقت پارچه در زمین انداختن کدام آیه می‌خوانی؟
 جواب بگو که: «اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زَلْزَالَهَا» تا آخر.
 اگر پرسند که در وقت باسمه کردن کدام آیه می‌خوانی؟
 جواب بگو که: «يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِ وَ اُمِّهِ وَ اَبِيهِ وَ صَاحِبَتِهِ وَ بَنِيهِ»^{۳۴}

تصویر ۲- مرحله باسمه زدن (قالب زدن).

بعد از مرحله قالب‌سازی نوبت به آماده کردن رنگ‌هایی می‌رسد که برای چاپ لازم است. در ابتدا بر روی پارچه رنگ‌های سیاه و قرمز را قالب می‌زنند همان‌طور که در تصویر ۲ مشاهده می‌شود استاد قلمکار در حال قالب زدن بر روی پارچه است. در این تصویر رنگ‌های قرمز و سیاه زده می‌شود که مشخص‌کننده مراحل ابتدایی کار است. استاد کاران و کارگران، برای آنکه نقش قالب کاملاً روی پارچه منتقل شود، پس از قرار

۳۴. روزی که آدمی از برادرش و مادرش و پدرش و همسرانش و پسرانش بگریزد. سوره عبس آیه ۳۶-۳۴-م

دادن قالب روی پارچه با دست خود ضرباتی به آن وارد می‌سازند، لذا برای اینکه دست و مچشان از ضربات پی در پی خسته و ناراحت نشود، پارچه‌ای به دست خود می‌پیچند.^{۳۵} در ادامه استاد کار از جوشاندن پارچه از شاگرد خود سؤال می‌کند.

اگر پرسند که در وقت جوشانیدن کرباس کدام آیه می‌خوانی؟

جواب بگو که: «فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ»^{۳۶}

اگر پرسند که در چیت بدیگک انداختن کدام آیه می‌خوانی؟

جواب بگو که: «أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَ رَافِعٌ إِلَى الْقُبُورِ وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ»^{۳۷}

بعد از مرحله ابتدایی رنگ زدن برای ثابت کردن رنگ، پارچه‌ها را به رودخانه برده و پس از شستن و خشک کردن در ظرفی فرو می‌برند که محتوی آب جوش، گرد پوست انار و الیزارین^{۳۸} است. در تصویر ۳ نیز هنرمندان در حال جوشاندن پارچه‌های قلمکار هستند تا با دستان توانمند خود و کاری طاقت فرسا پارچه‌ها را برای مراحل بعدی آماده کنند. بعد از شستن دوباره پارچه و خشک شدن آن نوبت به زدن نقش با رنگ‌های آبی، زرد و سبز می‌رسد. در این جا دوباره استاد هنرمند بر پشت تخته کار^{۳۹} می‌نشیند. در گذشته در این مرحله استادان از شاگردان پرسش می‌کردند.

اگر پرسند که بر پشت تخته که می‌نشینی کدام آیه را می‌خوانی؟

جواب بگو که: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا»^{۴۰}

همان گونه که در تصویر ۴ مشاهده می‌کنید استاد قلمکار در حال زدن نقوش با رنگ‌های زیبای آبی لاچوردی بر پشت تخته است

استاد کاران و شاگردان زمان پایان کار نیز خداوند را یاد می‌کنند.

اگر پرسند که از پشت تخته که برمی‌خیزی کدام آیه می‌خوانی؟

بگو که: «قَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ»^{۴۱} و الحمد لله رب العالمین».

اگر پرسند که: تخته چیت گری چویش از کجاست؟

جواب بگو از درخت طوبی است که: او را حضرت جبرئیل به امر ملک جلیل از بهشت آورده.

اگر پرسند که: تخته پیش که فرود آمده است؟

بگو پیش استاد سعدالدین شامی یا شاهی فرود آمده است.

اگر پرسند که: بعد از این تخته را که تراشید؟

جواب بگو که استاد عبدالله حبشی و استاد عبدالله حبشی کامل بود و ختم استادی بر او کردن پارچه شود. برگرفته از: حسین یآوری و دیگران، قلمکار شد، و بعد از آن با استاد پیرمحمد هندوستانی فرستاد و او نیز کامل بود.

اگر پرسند که در زمان کرباس تاب دان کدام آیه را می‌خوانی؟

تو جواب بگو که: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُكَفِّرَ عَنْكُمْ

سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ

مُؤْمِنُونَ، آیه ۱۴-م.^{۴۲} ای کسانی که ایمان آورده‌اید، نزد خدا توبه صمیمانه کنید یَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اٰتِنَا لَنَا نُورًا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»^{۴۲}

اگر پرسند که: در وقت مصالح جوش دادن کدام آیه می‌خوانی؟

بگو که: «يَا أَحَدُ يَا أَحَدُ يَا صَمَدُ يَا صَمَدُ يَا قَادِرُ يَا قَادِرُ»^{۴۳}

اگر پرسند که: وقتی که چیت زاج شوی را در آب می‌اندازی کدام آیه می‌خوانی؟

بگو که: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَ تَوَّصُوا بِالصَّبْرِ»^{۴۴}

هنرمندان برای تهیه رنگ سیاه از زاج سیاه و برای تهیه رنگ قرمز از زاج سفید استفاده

تصویر ۳- جوشاندن کرباس در دیگ، مرحله ثابت کردن رنگ پارچه.

تصویر ۴- استاد چیت ساز در زمان کار بر پشت تخته.

۳۵. حسین یآوری و دیگران، قلمکاری اصفهان از شروع درخششش در عصر صفوی تا به امروز، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵، صص ۵۸ و ۵۹.

۳۶. پس هر کس کارهای سنجیده‌اش سنگین است در شادمانی پسندیده‌ای است. سوره قارعه، آیه ۶ و ۷-م.

۳۷. آیینی دانند که روزگاری مردگان از گور برمی‌خیزد و آنچه در سینه‌هاست آشکار می‌گردد؟ سوره عادیات، آیه ۱۰ و ۹-م.

۳۸. برای ثابت نگه داشتن رنگ پارچه و برگرداندن رنگ‌ها به حالت اصلی از الیزارین استفاده می‌کنند برای اطلاع رک به سیما مطهریان، قلمکاری، نگین هنرهای تزئینی ایران، پیشین، ص ۱۷.

۳۹. تخته معمولاً میز کوتاهی است که از تخته مسطحی به طول ۱۳۰ تا ۲ متر و عرض آن ۵۰ تا ۷۰ سانتیمتر است. بر روی تخته‌ها را با پارچه‌هایی می‌پوشانند تا نرم و آماده پهن کردن پارچه شود. برگرفته از: حسین یآوری و دیگران، قلمکار اصفهان، پیشین، ص ۵۷.

۴۰. خدا و فرشتگان او بر پیامبر دور می‌فرستند. ای کسانی که ایمان آورده‌اید بر او سلام و درود بفرستید، سلامی به تمام و کمال، سوره احزاب، آیه ۵۶.

۴۱. بزرگ است خدایی که بهترین آفرینندگان است. سوره سبأ، آیه ۱۴-م.

۴۲. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، نزد خدا توبه صمیمانه کنید شاید خدا از گناهان درگذرد و شما را در بهشتی که جویبارها در آن جاری است وارد کند. در آن روز خداوند، پیامبر و کسانی را که با وی ایمان آورده‌اند خوار نکند و نورشان پیشاپیششان و میان دست‌هایشان رود و گویند خداوند! نور ما را کامل بگردان و از گناهانمان درگذر که تو بر همه چیز توانایی، سوره تحریم، آیه ۸-م.

۴۳. ای بکتای بکتای، ای جاودان ای جاودان، ای توانای توانا، -م- ۴۴. جز کسانی که ایمان آوردند و کارهای نیک کردند و به راستی و شکیبایی اندرز دادند. سوره عصر، آیه ۳-م

تصویر ۵- شستن پارچه‌های قلمکار جهت گرفتن مواد زائد و رنگ‌های اضافی.

تصویر ۶- پهن کردن پارچه‌ها رو به آفتاب، مرحله سفیدگری.

می‌کنند.^{۴۵} رنگ و نقش دو عنصر اصلی و مهمی در پارچه‌های قلمکار هستند که حس زیبایی و آرامش را به بیننده القا می‌کنند. برای تثبیت رنگ و زیبا تر شدن و از بین رفتن مواد زائد پارچه‌ها را شسته و در آفتاب پهن می‌کنند. (تصویر ۵) این کار در اصفهان که از مراکز اصلی قلمکاری است در کنار رودخانه زاینده رود انجام می‌گیرد دیدن اینگونه پارچه‌ها با نقوش متعدد و رنگ‌های متنوع در کنار رودخانه زاینده رود زیبایی را در چشم بیننده دو چندان می‌کند. (تصویر ۶)

اگر پرسند که در وقت برچیدن کار کدام آیه را می‌خوانی؟

جواب بگو که: «وَبَرَزَتِ الْجَحِيمِ لِمَنْ يَرَى فَمَا مِنْ طَغَىٰ وَ أَثَرَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَاوَىٰ»

قلمکاران برای تنوع دادن به محصولات خود نقوش مختلفی را در پارچه‌ها به کار می‌بردند. اکثر این نقوش متأثر از فرهنگ، تمدن، شیوه و محل زندگی آنان داشته است. بیشتر نقوش به کار رفته در این محصولات شامل: مناظر تاریخی، مضامین ادبی نظیر داستان‌ها و اشعار و تصاویری از طبیعت با نقوش گیاهی و انتزاعی نظیر ترمه (بته جقه)^{۴۶} و... است که در تصویر ۷ نمونه کامل رومیزی قلمکاری با نقش ترمه قابل مشاهده است.

اگر پرسند که: در زمان آدم تا خاتم چند استاد چیت‌ساز بوده‌اند؟

جواب بگو که حضرت امام جعفر صادق (ع) گفته که هزار و نه صد و سه بودند، و از آن جمله هفده تن مرشد بوده‌اند.

اگر پرسند که وقتی که از کار برمی‌خیزی کدام آیه می‌خوانی؟

جواب بگو که: «الْم يَعْلَمُ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى،^{۴۷} یا معبود یا معبود یا احد یا احد یا صمد یا صمد یا قادر یا قادر».

اگر پرسند که: روناس از کجا حاصل شده است؟ بگو که از زمین مکه.

اگر پرسند که: استاد پیرمحمد هندوستانی از کجا ارشاد یافته؟

جواب بگو که: «از حضرت خضر(ع)؛ بدانکه هر کس استاد خود را غیبت کند چنان باشد که استادان ماتقدم و حضرت لوط را غیبت کرده باشد؛ و هر استاد چیت‌ساز که ارکان چیت‌سازی را نداند هر چه از این کسب خورد حرام خورده باشد. هرگز خیر نه بیند و هرگز خوش دل نباشد و مالش برکت نکند و فردای قیامت در پیش پیران خجل و روی زرد باشد؛ و هر که رساله پیران را نظر نکند و کم به بیند مرتد باشد؛ و هر که تواند بخواند و هر که نتواند بخواند بشنود و بدان عمل کند، تا کسب بر او حلال باشد. «ره چنان رو که ره روان رفتند» و بر کارش خدای تعالی برکت کند و هرگز دل تنگ نشود.

اگر پرسند که: آن چهار پیر شریعت که در اول گفته شد کدام است؟

جواب بگو: چهار پیغمبر مرسل، اول، آدم صفی، دویم، ابراهیم خلیل، سیم، موسی کلیم چهارم، خاتم‌انبیاء مصطفی صلعم.

اگر پرسند که: چهار پیر طریقت کدام است؟

جواب بگو که: اول، حضرت جبرائیل، دویم، حضرت میکائیل، سیم، حضرت اسرافیل، چهارم، حضرت عزرائیل.

۴۵. برای اطلاع بیشتر رک به زهرا فناپی، سیری در صنایع دستی در ایران، پیشین، صص ۱۹۷-۲۰۰.

۴۶. بته جقه: نقش سرو سرافکنده که نشان راستی و فروتنی ایرانیان است. منشأ اصلی «بته جقه» همان گل‌های صفوی است. همان طور که در تصاویر پارچه‌های به جا مانده از دوران صفوی دیده می‌شود. طبق نظر کرشناسان و هندوستان در زمینه وجه تشابه این نقش با پدیده‌های طبیعی، می‌توان چنین گفت که آن را به درخت نخل، میوه کاج، قطره باران، درخت سرو، سر و بال پرند در لحظه جمع شدن، شعله آتش مقدس زرتشتیان تشبیه کرده‌اند. برای اطلاع بیشتر رک به صدیقه رمضانخانی، هنر نساجی در شهر یزد، پیشین، ۱۳۸۷، صص ۲۱۶-۲۱۴.

۴۷. مگر نمی‌دانند که خدا می‌بیند. سوره علق، آیه ۱۴-م.

تصویر ۷- نمونه تمام شده کار قلمکاری.

اگر پرسند که: چهار پیر حقیقت کدام است؟
 جواب بگو: اول، پدر دویم، معلم، سیم، استاد، چهار پدر عروس
 اگر پرسند که چهار پیر معرفت کدامند؟
 جواب بگو که: اول، شیخ عطار، دویم خواجه حافظ شیرازی، سیم، شاه شمس تبریزی،
 چهارم، ملای روم.

اگر پرسند که: پیر دویم چیست ساز کدام است؟

جواب بگو: حضرت شیث-علیه السلام

اگر پرسند که: سه نیم پیر کدام است؟

بگو اول سلمان سر تراش، دویم، نیم پیر غسال، سیم، پیر گورکن.

اگر پرسند که چهار پیر تکبیر کدام است؟

جواب بگو که: آدم صفی الله، و ابراهیم خلیل الله، و موسی کلیم الله، و محمدرسول الله.

اگر پرسند که: چهار پیر تکبیر کدام است؟

جواب بگو: اول تکبیر بقا، دویم، تکبیر فنا، سیم، تکبیر رضا، چهارم، تکبیر جفا، تکبیر
 جفا به حضرت نوح آمده است؛ و تکبیر رضا به حضرت ابراهیم آمده است؛ و تکبیر فنا به
 حضرت لوط آمده است؛ و تکبیر بقا به حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم آمده است.

اگر پرسند که خطبه تکبیر کدام است؟

جواب بگو که: فاتحه و محراب تکبیر دست برداشتن بود به سوی آسمان که قبله دعاست.

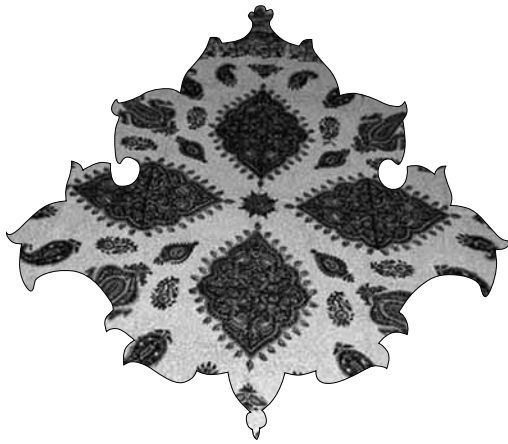
اگر پرسند که سکه تکبیر کدام است؟

جواب بگو که: صلوات بر بهترین موجودات یعنی محمدرسول الله علیه و آله و سلم تا
 بنده مومن صلوه نفرستد که سکه زده نشود. *سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَ سَلَامٌ
 عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ*^{۴۸}

بررسی فتوت نامه‌ها علاوه بر شناخت اصناف، کوششی جهت شناخت تاریخ هنرها در
 فرهنگ اسلامی است. در این راستا، به جهت ارتباط نزدیک میان دین، زندگی و شغل،
 می‌توان نسبت میان دین و هنر را در فرهنگ اسلامی به راحتی یافت. در این بین فتوت نامه‌ها
 و متون کلاسیک عرفان، بهترین عرصه‌ها برای داوری است.

رابطه میان مشاغل و اصناف با فتوت نامه‌هایی که توسط بزرگان حرفه‌ها نوشته می‌شد،
 موجب شد که میان شغل و دین ورزی ارتباط تنگاتنگی به وجود آید و فتوت نامه‌ها، نظارتی
 اخلاقی بر زندگی حرفه‌ای توده مردم داشته باشد. مشاغل به وجود فتوت نامه‌ها با رازورزی
 و جهات باطنی همراه بود و صنعت کاران راز و رمز را در اصول حرفه‌ای بکار می‌بردند
 و هنر و عرفان را توأمان در شغل خود متجلی می‌ساختند. به طوری که با نگاه به بعضی
 از شاهکارهای هنر اسلامی دیده می‌شود، رمز میان تخصص حرفه‌ای و شغلی صنعت کار
 (= هنرمند) با تجلیات عرفانی حاصل از روح ریاضت کش او، غیر قابل تفکیک است و
 نمی‌توان در تجزیه و تحلیل آن آثار به راحتی گفت که آیا عناصر حرفه‌ای به خلاقیت
 رسیده، یا روح تربیت شده و آموزش دیده هنرمند وفادار به اصول اخلاقی و عرفانی، متبلور
 گشته است. متأسفانه علی‌رغم این که فرهنگ فتوت و جوانمردی در تمدن ایرانی، بسیار
 چشمگیر بود و به طور گسترده وجود داشت و در کلیه مشاغل و حرفه‌ها نوعی قداست،
 طهارت و پاکی به وجود می‌آورد، اما سلاطین وقت در عصر قاجار، جاهلان در برانداختن
 این آداب کوشش کرده و احزاب سیاسی در عصر مشروطه نیز آن را ریشه کن نمودند.^{۴۹}

۴۸. تمامی متن مربوط به بخشی از رساله چیت‌سازان
 برگرفته از کتاب هانری کرین، آیین جوانمردی، پیشین،
 صص ۸۹-۸۳
 ۴۹. هانری کرین، آیین جوانمردی، پیشین، ص ۱۲۰.

نتیجه‌گیری

بررسی فتوت‌نامه‌ها یکی از بهترین راه‌های شناخت اصناف و حرفه‌ها در تاریخ تمدن اسلامی هستند. از جمله این حرفه‌ها و مشاغل، آن دسته از حرفه‌هایی است که امروزه با عنوان هنرهای زیبا شناخته شده و از طرف دیگر شناخت آن‌ها، نسبت میان عرفان و هنر و تعامل آن دو را آشکار می‌سازد. ارتباط میان عرفان و هنر از طرفی موجب نوشته شدن فتوت‌نامه در بعضی از هنرهای سنتی، توسط بزرگان عرفان و اخلاق شده است، آن هنرهایی که از مشروعیت برخوردار بوده با اصول فتوت سر سازگاری داشته و از طرف دیگر حکایت‌گر حریم و چارچوبه‌ای است که آموزه‌های اسلامی نسبت به هنرها بیان نموده است، زیرا در گذشته و پیش از تقسیم هنرها به هنرهای کاربردی و هنرهای زیبا، کلیه مشاغل و از فتوت‌نامه یا مرام‌نامه اخلاقی برخوردار بوده و فعالیت و اشتغال در عرصه این هنرها از همان ویژگی‌ها و مضامین اخلاقی و عرفانی که در دیگر مشاغل وجود داشت، بهره‌مند بود. به تعبیر دیگر در سنت شرقی، هنرمندان همانند صاحبان دیگر مشاغل، میان زندگی، هنر و عبادت پیوند و نزدیکی قائل بودند. بررسی نمونه‌ای از فتوت‌نامه، چیت‌سازان، حکم تأییدی بر این تعبیر می‌گذارد که در سنت شرقی، هنرمندان همانند صاحبان دیگر مشاغل، میان زندگی، هنر و عبادت پیوند و نزدیکی قائل بودند. هنرمندان آیاتی را در حین انجام کار می‌خواندند که بیشتر مضمون رضایت و خوشنودی الهی و به یاد آوردن روز جزا است. آن‌ها با خواندن این آیات هر لحظه عمل صالح و درستکاری را به خود یادآور می‌شدند. و با شروع و پایان هر مرحله‌ای از حرفه خود، روح هنری و احساسشان را با آیات معنوی و الهی پیوند می‌زدند.

فهرست تصاویر

۱. تصویر ۱. کندن نقوش بر روی چوب قالب توسط استاد کار جوشاندن کرباس در دیگ، منبع ۱۵.
۲. تصویر ۲. مرحله باسمة زدن (قالب زدن)، منبع ۲۳.
۳. تصویر ۳. جوشاندن کرباس در دیگ، مرحله ثابت کردن رنگ پارچه، منبع ۲۴.
۴. تصویر ۴. استاد چیت ساز در زمان کار بر پشت تخته، منبع ۲۵.
۵. تصویر ۵. شستن پارچه‌های قلمکار جهت گرفتن مواد زائد و رنگ‌های اضافی منبع ۲۵.
۶. تصویر ۶. پهن کردن پارچه‌ها رو به آفتاب، مرحله سفید گری، اصفهان، منبع ۲۳.
۷. تصویر ۷. نمونه تمام شده کار قلمکاری، منبع ۲۴.

فهرست منابع

۱. افشاری، مهران و مهدی مدائینی، فتوت و اصناف فتوت، چاپ دوم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۱.
۲. رمضانخانی، صدیقه، هنر نساجی در شهر یزد، تهران: سبحان نور، یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۸۷.
۳. شایگان، داریوش، هنری کربن آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، ترجمه باقر پرهام، تهران: موسسه انتشارات آگاه ۱۳۷۱.
۴. شفیع کدکنی، محمد رضا، قلندر یه در تاریخ، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۶.
۵. شوئون، فریتھیوف، کار در زندگی معنوی، ترجمه پریسا خداپناه، از مجموعه عرفان ایران، گردآوری سید مصطفی آزمایش، تهران، انتشارات حقیقت، ج ۳۱ و ۳۲، ص ۱۳۸۶.
۶. شوئون، فریتھیوف، کار در زندگی معنوی، ترجمه پریسا خداپناه، در سید مصطفی آزمایش (گردآورنده)، مجموعه عرفان ایران (ج ۳۱ و ۳۲)، تهران، انتشارات حقیقت، ۱۳۸۶.
۷. صراف، مرتضی، رسائل جوانمردان، مقدمه هانری کربن، چاپ اول، تهران، انجمن ایرانشناسی فرانسه، ۱۳۵۲.
۸. عینی، ابوالعلاء، "الملائیة و الصوفیة و اهل الفتوة"، ترجمه مهدی تدین، در نصرالله پورجوادی (گردآورنده)، مجموعه آثار ابو عبدالرحمن سلمی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹.
۹. فنایی، زهرا، سیری در صنایع دستی در ایران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷.
۱۰. قشیری، عبدالکریم بن هوازن، رساله قشیری، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
۱۱. کربن، هانری، آیین جوانمردی، احسان نراقی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۳.
۱۲. گنون، رنه، سطره کمیت و علائم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تصحیح اسماعیل سعادت، تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۶۱.
۱۳. گولپینارلی، عبدالباقی، فتوت در کشورهای اسلامی و مآخذ آن به همراه فتوت نامه منظوم ناصری، ترجمه توفیق ه. سبحانی، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۷۹.
۱۴. محمد خزایی، جایگاه اصناف فتوت در هنر ایران، کتاب ماه هنر، شماره ۱۳۸۷، ۱۲۱، صص ۱۸-۲۰.
۱۵. مهرداد بهار، سابقه جوانمردی در ایران باستان، برگرفته از هانری کربن، آیین جوانمردی، پیشین، ص ۱۹۲.
۱۶. مطهریان، سیما، قلمکاری، نگین هنرهای تزیینی ایران، ماهنامه خبری- آموزشی سازمان صنایع دستی ایران، شماره ۲۴، ۱۳۸۲، صص ۱۷-۱۴.
۱۷. منشی قمی، قاضی احمد، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری، چاپ سوم، ۱۳۶۰.
۱۸. نائل خانلری، پرویز، آئین عیاری، مجله سخن، دوره نوزدهم، ش ۶- ۱، ۱۳۴۸.
۱۹. نصر، سید حسین، مقاله دین در ایران عهد صفویه، از کتاب اصفهان در مطالعات ایرانی، گردآوری رناتا هولود، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.
۲۰. یآوری، حسین و دیگران، قلمکاری اصفهان از شروع درخششش در عصر صفوی تا به امروز، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.
۲۱. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ج ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.

22. Burckhardt, Titus, *Sacred Art in East and West: Its Principles and Methods*, Translated by Lord Northbourne, World Wisdom, United States, 2001.

23. Guenon, Rene, *Symbols of Sacred Science*, Translator Henry D. Fohr, Editor Samuel D. Fohr, 2nd ed, Sophia Perennis, New York, 2004.

سایت‌ها

24. <http://www.atrian art.com>

25. <http://www.mehرداد 654. Mihanblog. Com>

26. <http://www.borkhar.gov.ir>